

ISLOM MOLIYASINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJIY TAJRIBALARI

Toshkent kimyo xalqaro universiteti

“Moliya” kafedrası o‘qituvchisi

Abdukarimov Abduljalil Dilshod o‘g‘li

abdujalilabdukarimov@gmail.com

Bugungi kunda jadal iqtisodiy o‘zgarishlar va moliyaviy innovatsiyalar bilan ajralib turadigan islomiy moliya fenomeni axloqiy mustahkamlik hamda global ahamiyatga ega bo‘lgan tizim sifatida yuksaldi. Shariat qonunlari tamoyillariga asoslangan islom moliyasi moliyaviy faoliyatni axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy adolat va barqarorlik bilan bog‘laydigan muqobil asosni taqdim etadi. Musulmonlar ko‘p bo‘lgan davlatlar bilan chegaralangan hududlarda oddiy moliyaviy tashabbus sifatida boshlangan bu jarayon madaniy, diniy va geografik chegaralarni kesib o‘tuvchi dinamik va ko‘p qirrali global sanoatga aylandi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Ushbu tezisda biz islomiy moliyani zamonaviy moliyaning birinchi qatoriga olib chiqqan murakkab va ko‘p qirrali rivojlanish tendensiyalarini har tomonlama tadqiq qilishga harakat qilamiz va bu yo‘lda an’anaviy bank, investitsiya va iqtisodiy tizim tushunchalarini qayta ko‘rib chiqamiz. O‘z mohiyatiga ko‘ra, islom moliyasi shunchaki moliyaviy tizim bo‘lib qolmay, balki ko‘p asrlik islom ta’limotlaridan kelib chiqqan axloqiy e’tiqod va ijtimoiy tamoyillarni o‘zida namoyon etuvchi tushunchadir. Islom moliyasining asosini uning shariat qonunlariga asoslanishi, axloqiy xulq-atvor, adolat va ijtimoiy mas’uliyatga rioya qilish kabi harakatlar tashkil etadi. Ushbu axloqiy qadriyatlar foiz (ribo), noaniqlik (g‘arar) va qimor (maysir) kabi ekspluatatsion amaliyotlardan voz kechishga yo‘naltiradi. Bunda bitimlar o‘zida moddiy aktivlar bilan ta’minlanishi va shaffoflik, tenglik va adolat tamoyillari bilan bog‘lanishi kerak bo‘lgan moliyaviy manzarani taqazo etadi. Islom moliyasi tamoyillari nafaqat uni an’anaviy moliyadan ajratibgina qolmay, balki uning iqtisodiy muvozanatni ta’minlash va shaxslar va jamoalar farovonligini oshirishga qaratilgan umumiy maqsadlarini ham nazarda tutadi.

Jahon ilm-fan sohasida islom moliyasi nisbatan yangi yo‘nalish ekanligi ta’kidlansada ko‘plab tadqiqotlar qilingan. Islom moliyasining eng muhim jihati hisoblangan inqirozlarga bardoshlilikini birinchilardan bo‘lib Muhammad Umar Chapra (2009) o‘z tadqiqotida to‘xtalib o‘tgan. Ammo moliya tizimda bozor intizomining yetarli emasligi, haddan tashqari kreditlash, yuqori leveraj oxir-oqibat inqirozga olib kelishi ta’kidlanadi. Shuningdek, tavakkalchilikni taqsimlash, birinchi navbatda real tovar va xizmatlarni sotib olish uchun

kreditlash hamda qarzni sotishni cheklash, keyin qisqa muddatli savdolar, haddan tashqari noaniqlik (g'arar) va qimor (maysir) intizomni kuchaytirishga yordam berishi mumkinligi ta'kidlangan. Shu bilan moliyaviy beqarorlikni sezilarli darajada kamaytirish mumkin.

Ilmiy ishlar asossan islomiy qimmatli qog'oz – sukuk tadqiqiga bag'ishlangan. Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani tayyorlash jarayonida turli ma'lumotlar va sharhlardan foydalanilgan. Ushbuma'lumotlar islom moliyasi, moliyaviy tendensiyalar, axloqiy moliya, texnologik yutuqlar va boshqa shu kabi yo'nalishlarga asoslanadi. Maqolada olingan ma'lumotlar asosida jahonda islom moliyasirivojlanishini ekstropolyatsiya qiladi. Statistik ma'lumotlar aniq bo'lishi uchun ishonchli manbalardan olingan.

Pandemiyaning dastlabki yillarida global islomiy moliya sektorining jami aktivlari hajmi 14 foiz o'sishga erishib, barqarorlikni namoyish etdi. Biroq, keyingi yil 17 foizga o'sish orqali pandemiya yillaridagi ko'rsatkichlardan ham yuqorilab, o'zida aktivlarni 4 trillion dollarlik darajaga yetib borganligini namoyish etdi. Keng tarqalgan emlashlar tufayli virus havfi pasayganligi sababli, iqtisodiyotlar asta-sekin qayta o'sa boshladi va bu o'z navbatida, islom moliya sanoati farovonligining yaxshilanishiga olib keldi. Umumiy aktivlarining 70 foiziga ega bo'lgan islom moliya sanoatining eng yirik sektori hisoblangan Islom banki kredit yo'qotishlar bo'yicha zaxiralar yumshatilgani sababli ancha imkoniyat va yengilliklarni qo'lga kiritdi. Albatta, bu ularning sof daromadining sezilarli darajada oshishiga olib keldi.

Ushbu o'sishga quyidagi uchta asosiy omil yordam berdi:

1. Ba'zi banklar pandemiyadan zarar ko'rgan sektorlar uchun kengaytirilgan davlat yordamini oldi.

2. Ba'zilari shahobchasi mavjud bo'lmagan banklar va FinTechs bilan hamkorlik kabi chora-tadbirlar orqali operatsion samaradorlikka erishdi;

3. Islom bank xizmatlariga doimiy yuqori talab saqlanib qolganligi. Shunisi e'tiborga loyiqki, eng muhim rivojlanish islom moliyasi uncha rivojlanmagan mintaqalarida ro'y berdi. Bu esa yangi tashkil etilgan hududlarning taraqqiy etganligi bilan birga yangi bozorlarning paydo bo'lishini taqazo etdi. Dunyo iqtisodiyotida islom bankchiligining o'sishi bo'yicha Tojikiston (84%), Burkina-Faso (27%) va Efiopiya (26%) boshqa davlatlardan ajralib turdi. Xulosa qilib aytganda, global islom bank sektori 17 foizga o'sib, 2,8 trillion dollarni tashkil etdi.

Aktivlari bo'yicha ikkinchi o'rinda turadigan sukuk sektori 2021-yilda 14 foizga o'sib 713 milliard dollarga yetgan bo'lsa, yangi emissiyalar 9 foizga oshib, rekord darajadagi 202,1

milliard dollarni tashkil etdi. Ta'kidlash joizki, islom jamg'armalarining asosiy egasi bo'lgan Malayziyaning xodimlarni ta'minlash jamg'armasi (Employee Provident Fund (EPF)) 2030-yilgacha ESGga to'liq mos keladigan portfelga ega barqaror investorga o'tish va 2050-yilgacha iqlimga mos keladigan portfelga erishish niyatini e'lon qildi. Moliyaviy texnologiya firmalari, investitsiya kompaniyalari, moliyalash tashkilotlari, lizing va mikromoliya tashkilotlari, shuningdek, brokerlar va treyderlarni o'z ichiga olgan boshqa islom moliya institutlari (Other Islamic financial institutions (OIFI)) 5 foizga o'sdi va 169 milliard dollarlik aktivlarni jamladi. Aktivlar o'sishining sezilarli darjasi Qozog'iston (44%), Misr (38%) va Maldiv orollari (31%) kabi mamlakatlarda kuzatildi. Islomiy moliya tizimi eng kichik segmenti bo'lgan takaful (islom sug'urtasi) 17%ga o'sdi va buning natijasi o'laroq 2021-yilda 73 milliard dollar mablag'ga ega bo'ldi. Bundan tashqari, Janubi-Sharqiy Osiyodagi muhim me'yoriy o'zgarishlar Indoneziya va Malayziyada boshqaruvni kuchaytirishini taqazo etar, bu orqali esa Filippindagi yangi bozor ishtirokchilari uchun eshiklar ochilishi mumkin edi. Ushbu vaziyat esa uning aktivlarini 2021-yilda qariyb, 4 trillion AQSh dollariga yetkazdi va bu ko'rsatkich 2020-yilda kuzatilgan 14 foizlik o'sishga nisbatan 17 foizga ko'p degani edi. Shu o'rinda, Islom moliya institutlari tomonidan global miqyosda qayd etilgan sof daromad ham uch baravarga oshib, 2020-yildagi 10,5 milliard AQSh dollaridan 2021-yilda 32 milliard AQSh dollarigacha ko'tarildi, bu ayniqsa islom banklari faoliyatining yaxshilanganligini aks ettiradi.

Islom banki 2021-yilda islom moliyasi jami aktivlarining 70 foizi yoki 2,8 trillion AQSh dollarini tashkil qiluvchi asosiy manbaa bo'ldi. GCC global islom banklari aktivlarining 43% ga egalik qilsa, undan keyin gi o'rinda 40% li ulush bilan Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika (MENA) mintaqasi turar edi. Shunisi e'tiborga loyiqliki, 2021-yilda 2020-yil oxiriga nisbatan 17 foizga kuchli o'sishni boshdan o'tkazgan. Shuningdek, mamlakatlar orasida Tojikiston (84%), Eron (45%), Burkina-Faso (27%) va Efiopiya (26%) sezilarli o'sish qayd etgan bozorlar sifatida maydonga chiqdi. Bundan tashqari, islom banki sektori yaxshilangan samaradorlikni namoyish etib, sof daromadning 290% ga sezilarli darajada o'sishida va aktivlarning yuqori rentabellik ko'rsatkichida yaqqol namoyon bo'ldi. Qolaversa, Islom banklari yuqori darajadagi mijozlarga e'tibor qaratish, oqilona moliyaviy qarorlar qabul qilish va pandemiyadan ta'sirlangan tarmoqlarga davlat tomonidan berilgan keng ko'lamli ko'maklardan foydalandilar. Islom bankchiligiga talabning o'sib borayotgani rivojlanayotgan tendensiyalar bilan tavsiflanadi va sanoat nuqtai nazaridan yondoshganda, 2026-yilga borib

4,0 trillion AQSh dollari miqdoridagi yuqori daromadga erishish traektoriyasini belgilab berish bilan izohlanmoqda. Ushbu tendentsiya Germaniya va Buyuk Britaniya kabi musulmon bo'lmagan ko'pchilik mamlakatlarda ham o'xshash raqamli bank ishlarini aks ettiradi. Shuningdek, Yevropa Ittifoqining sobiq a'zosi hisoblangan Quvaytning Boubyan Bank Group tomonidan yaratilgan dunyodagi innovatsion xalqaro raqamli islom banki Nomoni taqdim etdi. Ushbu bank Buyuk Britaniyaning eng qadimgi chakana islom banki sanalib, 2022-yil avgust oyida Al Rayan o'zining oxirgi bank filialini yopdi va mijozlarni raqamli ilovasiga yo'naltirdi. Jumladan, Shimoliy Afrikada, Jazoirda islomiy moliyaviy takliflarga, xususan, uy-joy moliyasiga bo'lgan talab ortib borayotgani ko'plab an'anaviy banklarni islomiy darchalarini ochishga undadi, jumladan Banque National D'Algérie, Banque Extérieure d'Algérie va Banque de Développement Local kabilar shular sirasiga kiradi.

Ummon mahalliy islom banklari 2022-yilgi Moliyaviy barqarorlik hisobotida qayd etilganidek, parallel rivojlanishda likvidlik talablarini qondirishga qaratilgan islom pul bozori vositalarini joriy etish rejalarini ma'lum qildi. Ushbu tashabbus islom banklarini an'anaviy tamoyillarga moslashtirishga xizmat qiladi. GCC mintaqasida islom banklari uchun likvidlik mavzusi katta e'tiborni jalb etmoqda. Shuning uchun ham Qatar 2022-yil oktabr oyida o'zining davlat veksellari tizimini yaxshilash maqsadida xazina sukukini joriy qildi. Birlashgan Arab Amirliklari esa 2022-yil may oyida ilk emmissiya qilingan ichki veksellarga xazina sukukini kiritmagan bo'lsa-da, 2022-yil yanvar oyida mamlakat banklari uchun kengroq me'yoriy-huquqiy bazaning bir qismi sifatida islom banklari uchun likvidlik standartlarini joriy qildi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, islom moliya pandemiya keltirib chiqargan qiyinchiliklarga qarshi o'zining ajoyib chidamliligini namoyish etdi va uning umumiy aktivlari hajmi 2021-yilda 17 foizga o'sib, 4 trillion AQSh dollariga yaqinlashdi. Ta'kidlash joizki, jami islom moliya aktivlarining 70% ulushiga ega bo'lgan eng yirik sektor bo'lgan islom banki davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi, operatsion samaradorlik va barqaror talab kabi omillar ta'sirida sezilarli darajada o'sishga erishdi. Ya'ni, sektorning sof daromadi 290% ga ko'paydi, shu bilan birga uning aktivlari bo'yicha o'rtacha daromadliligi ham oshish tendensiyasi kuzatildi. Bundan tashqari, Avstraliya, Buyuk Britaniya, Germaniya va Malayziyada sanoat yuqoridagi tahlillarimiz asosida aytish mumkinki, to'liq raqamli islom banklarining paydo bo'lishi orqali ko'rinarli darajada kengaydi. Filippin va Rossiya kabi bir

qancha davlatlar islomiy moliyalashtirish manzarasiga qo'shilishga tayyor hisoblanib, hozirgi kunda islom banki institutlarini joylashtirish bo'yicha choralar ko'rmoqda. LIBORDan risksiz stavkalariga (RFR) o'tish innovatsion talabni keltirib chiqardi, Malayziya tranzaksiyaga asoslangan islomiy benchmark stavkasi sifatida Malayziyaning islomiy bir kecha-kunduz kursini (MYOR-i) joriy qildi. Ummon va Qatar esa mos ravishda islomiy pul bozori vositalari va xazina sukukini joriy etdi. Islom moliyasining rivojlanish ko'rsatkichida (IFDI) o'z aksini topgan barqarorlikni, boshqaruvni, bilim va xabardorlikni oshirishga qaratilgan sa'y-harakatlar sanoatning taraqqiyotiga yanada urg'u beradi. Ushbu fonda sektor rivojlanish va o'zgaruvchan bozor dinamikasiga javob berishda davom etar ekan, islomiy moliya nafaqat o'z sur'atini saqlab qolayotgani, balki global moliyaviy manzarada o'sish va innovatsiyalar uchun yangi yo'llarni ochayotgani ma'lum bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abrorov, S. (2023). Jahon moliya bozorida muomaladagi sukuklar tahlili. "Milliy iqtisodiyotni isloh qilish va barqaror rivojlantirish istiqbollari" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami., 142-144.
2. Abrorov, S. (2023). Sukuk bozorini rivojlantirish bo'yicha xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribalari. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 1(1), 13-20.
3. Chapra, M.U. (2009). The Global Financial Crisis: Can Islamic Finance Help Minimise the Severity and Frequency of Such a Crisis in Future. ICR Journal, 1(2), 226–245.
4. Grira, J., & Labidi, C. (2021). Banks, Funds, and risks in islamic finance: Literature & future research avenues. Finance Research Letters, 41, 101815.
5. Абропов, С. (2023). Banklar faoliyatida xulq-atvor iqtisodiyotining ahamiyati. Economics and Innovative Technologies, 11(3), 12-20.
6. Абропов, Сирожиддин (2022). "Сукук–исломий қимматли қоғозлар ривожланишининг 2021 йил якунларига кўра таҳлили" Economics and education 23.6: 258-263.
7. <https://doi.org/10.52282/icr.v1i2.745>
8. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101815>